

ROJNAMEGERİYA DİYARBEKİRÊ DÎ SERDEMA DEWLETA OSMANÎ DE (1869-1925)

DİYARBEKİR GAZETECİLİĞİ TARİHİ (1869-1925)

Murat ISSI ¹

Kurtahî—Dîroka Rojnamegerîya Dîyarbekîrê di sala 1869 an de bi navê *Diyar-bekîr Vilayet Gazetesî* (*Rojnameya Wilayetê Dîyarbekîr*) dest pê dîke û heta bigehe vî demê berdewam dîke. Dîroka Rojnamegerîya Dîyarbekîrê bi 2 dewran tê lêkolinkirin. a) Dewra Dewleta Osmanî û b) Dewra Komara Tirkîye. Em di nav gotariya xwe de behsa Dewra Osmanî bikin û ser vî babetê, rojnameyên ku li nav bajarê Amedê hatine çapkirin wek *Diyarbekîr*, *Peyman*, *Dicle*, *Âmîd-i Sevda*, *Âmîd*, *Küçük Mecmua*, *Yeni Dicle*, *Yeni Hilal* emê pêşkeş bikin. Piranîya wan rojnameyan bi zimanê Tirkî lê bi tîpên Erebi hatine çapkirin. Ji bilî (xeynî) rojnameya yekemîn (*Diyarbekîr*) ku ew bi destê dewletê hatibû çapkirin, nivîsên wan rojnameyan bi zimanên gelanin. Ne bi zimanêkî hûnerî hatibû xemiland lê zimanekî pîrr sade û basît hatibû bikaranîn. Piranîya wan rojnameyên husûsî / taybetî bûn û bi destê malbatên mezin û yê bi nas de bûn.

Kelîmeyên husûsî: Dîyarbekîr, Peyman, Âmîd, ZîyaGokalp, RojnamegerîyaDîyarbekîr.

ÖZET

Diyarbakir Gazeteciliği Tarihi, 1869 yılında *Diyarbakir Vilayet Gazetesî*'nin çıkmasıyla başlamış ve günümüze kadar da devam etmiştir. Diyarbakir Gazeteciliği Tarihi'ni iki döneme ayırarak incelemek mümkündür: a) Osmanlı Devleti dönemi ve b) Türkiye Cumhuriyeti dönemi. Biz bu tebliğimizde Osmanlı Devleti dönemini esas alacak ve *Diyarbakir*, *Peyman*, *Dicle*, *Âmîd-i Sevda*, *Âmîd*, *Küçük Mecmua*, *Yeni Dicle*, *Yeni Hilal* gibi şehirde yayınlanmış gazeteleri tanıtmaya çalışacağız. Bu gazetelerin hemen hepsi Arap harfli Türkçe lisanıyla yayınlanmışlardır. Devlet tarafından çıkarılan ilk gazete (*Diyarbakir*) dışında diğer gazetelerin dili halk dilidir. Süslü bir üsluptan uzak, sadedir. Bu gazetelerin hemen hepsi hususi / özel gazetelerdir ve şehrin önemli ailelerinin elindedir.

Anahtar kelimeler: Diyarbakir, Peyman, Âmîd, Ziya Gökalp, Diyarbakir Gazeteciliği.

1 Dr., Panteion Üniversitesi, Atina Yakınçağ Tarihi Araştırmaları Merkezi (KENİ), issimurat@hotmail.com

ABSTRACT

The history of Diyarbekir Journalism began in 1869 with the release of Diyarbekir Vilayet Gazetesi / Diyarbekir Provincial Gazette and has continued until today. The history of Diyarbekir Journalism can be divided into two periods: a) the period of the Ottoman Empire and b) the period of the Republic of Turkey. The present study with the period of the Ottoman Empire and tries to introduce specific newspapers (*Diyarbekir, Peyman, Dicle, Âmid-i Sevda, Âmid, Küçük Mecmua, Yeni Dicle, and Yeni Hilal*) published in the city of Diyarbekir. Almost all newspapers were republished in the last Turkish language (Arabic letters). The first newspaper (Diyarbekir) was rather formal and was published by the state while the others used colloquial language but the style is simple without any fancies. Almost all of the newspapers were owned by influential families of the city.

Keywords- Diyarbekir, Peyman, Âmid, Ziya Gökalp, Diyarbekir Journalism.

I. PÊŞGOTÎN

Rojnamegeriya li nav Wilayeta Diyarbekîr, bi rojnameya *Diyarbekîr* (*Vakainame-i Resmî, Wilayeta*) hatiye despêkirin û ji salên piştên wî rojnameyên din bi zimanên Tirkî, Kurdî, Ermenîkî û Suryankî hatîne çapkirin. Ew rojnameyên ku em li vî Qonferansê pêşkeş dikin, temelê danezana (tebligat) me digrin û bi zimanê Tirkî yê Osmanî (bi tîpên Erebi) nav bajarê Diyarbekîr hatîne çapkirin. Kêmasiya me li ser nezaniya zimanên din, dibe sedema nelêkolandina rojnameyên bi zimanên Ermenîkî û Suryankî.

Lê belê neçapkirina rojnameyekê bi zimanê Kurdî (ew ku em zanin) nav bajarekî ku piraniyê gelhe (nûfus, demografic) wî Kurd-Ermenî-Tirk-Suryanî-Ereb bûn, ji ber ku wek kêmasiyekê xûya dibe, lê aliyê din ve jî, ji bo lêkolînerên wek me, dibe babeteka lêkolînê ku civata heterojen a Kurd xwe bi xwe gelek civakî û dîrokî dane dide. Nav wan rojnameyên ku em behsa wan bikin, lêkolîner dikare rewşa Wilayeta Diyarbekîr û bûyerên ku navenda bajarê Diyarbekîr de diqewume bibîne. Wan bûyerên dewiyani (analîtîk) hatine ziman û daneyên rastî hatine pêşkeş kirin. Li nav vî pêşkeşiya me de dû-sê noqteyê nû tîpên ber xûyakirin. a) Ji wan noqteyan de ya yekemîn ji bo Tevgera Şêx Seîde. Piraniya hejmara 17'înê rojnameyê *Yeni Dicle* (*Dijle yê Nû*) û hejmara 14'înê kovara *Yeni Hilal* (*Heyva Nû*) li ser Tevgera Şêx Seîd hatiye nivisandin. Em cara yekemîn Tevgera Şêx Seîd ji nav bajarê Diyarbekîrê dînerin. b) Noqteya duyemîn jî li ser Bûyerên 31 Adarê ye ku li nav dîroka Osmanîyan wek 31 Mart Vakası tîpên naskirin. Rojnameya *Âmid-i Sevda* (*Evîna Âmid*), ji bo wan buyeran hejmarekî taybetî hatiye çapkirin û navê vî jî *Âmid* (*Âmîd*) hatiye danîn.

II. WEŞANÊN BÊDOMÎ

A. Rojnameya Diyarbekîr (1869 – 1931)

Li ser nasnameya rojname “Diyarbekîr, Vakayênname yê resmî wilayetî ye. Ev ro-

jname her hefte weşan dibe. Salek 70 û şeş mengê (meh) 40 kuruş û her hejmar 60 pereye. Ji bo derwaya wilayet ser vî fiyetê mesrefa şandinê (postê) jî tê zêde kirin. 22 Tîrmeh 1285 / 24 Rebi'ulâhîr 1869, dûşem, salê yekem, hejmar 1” [1] hatiye nivîsandin. Rojnameya *Diyarbakîr* wek rojnameyek yekemîna bajarê Diyarbakîr bi destê Wilayeta Diyarbakîr li roja 3 Tebaxê 1869 an hatiye çapkirin. Wek rojnameyekê wilayetê û resmî, heta Meşrutiyeta Dûyemîn (II. Meşrutiyet-1908) di nav bajar de bi tenê û xweser bû û çapkirina wî heta 1931 an berdewam kirîye. Wilayetên din jî, rojnameyên din ku bi fermanên Stenbolê despêkirîbûn û *Diyarbakîr jî wek wan bi dû zimanan (ku di nav wilayet de tîn axaftin) tê yê çapkirin. Ji bo vî babetê li nav rojnameya Diyarbakîr*, mirov dikare nivîsên bi zimanên din (ji bilî Tirkî) bivîne. Hejmara 21 ê rojname dinivîse ku: “ rojname heta vî rojê 2 rûpel Tirkî û 2 rûpel jî bi alfabe Ermenîkî, Tirkî çapkirî bû”. Lê me, di dawîya lêkolîna 20 hejmaran de tiştek bi zimanên din, ji bilî Tirkî nedît.

Pêkanîye (mimkune) ku rojnameya *Diyarbakîr* bi dû şêkil hatîbe çapkirin. Yek, bes bi zimanê Tirkî û ya din jî (wek tê gotin) heta hejmara 21 bi zimanên Tirkî û Ermenîkî lê cûda hatiye çapkirin. Ji ber sedemê hebûna civakên Ereban li dora Mêrdîn û Sêrt, rojname qerar girtîye ku ewê ji meha (menga) Kanûna Paşîn ê 1870 bi zimanê Erebî dest pê bike. Lê belê em zanin ku, navbera hejmaran 21-150 bi zimanên Tirkî û Ermenîkî (her ziman rojnameyekê cûda) hatiye weşandin. Ji hejmara 151 û pişt vî rojnameyê jî bes bi zimanê Tirkî derketîye.[2] Çar hejmarên ewilî / pêşîn (1-2-3-4) roja sêşemê û ji hejmara 5em û şûn da jî roja pêncşemê hatiye çapkirin. Her hejmar 4 rûpel bûn.

Rojnameya *Diyarbakîr* wek rojnameyekê Wilayetê hatiye weşandin û di nav rûpelên û nivîsên wî de, ne tenê rêveberên (îdarekarên) bajarê, lê belê nivîs û helbestên navên mezin jî cih girtîne. Nav *Salnameyên Diyarbakîr* navên karker û xebatkarên rojnameyê hene.[3] Ji ber ku ew rojnameyekê dewletê bû, nav rûpelên wî da ji bilî nûçeyên dadgehî û polîsî uhw ... nûçeyên civakî û sirûşt (tebî'et/xweza) hene. Hin caran navên hembajarîyan wek listekî hatine dîtin ku ewan ji bo bûyerên sirûştî (wek erdhej/zelzele, agir xistina malan, ava kirina sêwîxane,[4] ûhw) alîkarîye aborî kirine. Mirov dikare di nav van listeyên alîkarîye de (ku serlevhayê wan wek *hîbe* hatine nivîsandin) nav û mêjeran (mîqdar) lêkolîn bike. Û aliyê din, gelek nûçe, bûyer, hadise ku nêzîka ji bo 65-70 salan ku têkiliyên wan bi Ermenîyan an jî milletên din wek Suryanî an jî Keldanî nav rojnameya *Diyarbakîr* cih girtîye. Ji bo vî rojnameya *Diyarbakîr* li ser lêkolînên Ermenîyan gelek bi giranbuhaye. Plan û pişgirtîya aborîyê vî rojname belvî bi destê dewletê bû lê nivîsên û xebatên mezin ji malbata Silêman Nazîf bû.[5] Lê heta dawîya sala 1931 wek rojnameyekê resmî û navbera 1931-1962 wek rojnameyekî taybetî jîyana xwe dewam kir.[6]

B. Peyman (1909-1910)

Peyman wek rojnameya yekemîna taybetî li Diyarbakîr, roja 29 Hezîranê 1909 weşan bûye.[7] Li ser hejmara yekemîn nivîsandîye ku: “*Peyman*, Rojnameyekê fikrî ya serbixwe ya Osmanîye, û her roja dûşemî çap dibe. Hejmar: 1, 15 Hazîren sal 1325 Dûşem

/ 10 Cemâziyelâhir sene 1327, Sala yekem, xwedî û berpirsîyar: Şukrî Mirîkatîbizâde ye, sernivîskar: Â. Bakî, [Cihê firotin:] Firoşgeha Lutfî Efendî Kiraîzade ye ku herêma deriyê Pîrtukxanê dimîne. Salêk 25, bi mesrefa poste 32 quruşe. Her hejmar bîst pere ye. Cihê çapkirin: Çapxane ya Wilayeta Dîyarbekîr.”[8]

Peyman, li gora lêkolînerên cuda 47 hejmar hatîye weşandin.[9] Lê heta îro hemî hejmar ne hatine dîtin. 36 hejmarên ku me dîtin, her hefte roja dûşemî çap bûne.[10] Sernivîskarê rojname 2 car guhertîye û yekemîn Â. Bakî û dûyemîn jî A(hmed). C(e-mil)ê.[11] Zimanê rojname Tirkî ye lê belê tenê hejmara 12ê axaftinek heye ku ew bi zimanên Kurdî û Tirkî hatîye nivîsandin. Ev axaftin, ji bo Efi ya Giştî (Afv-1 Ûmumî) ber deriyê zindanên Amedê çê dibe û 79 hikumxwarî azad dibin. Bi zimanê Tirkî serpel (yüzbaşı) Mazhar Efendî û bi Kurdî (Kurmanjî) jî Mirîkatîbizâde Şukrî Efendî dixwînin. [12] Nivîsandina Kurdî nav rojnameyên Osmanîyan yekem car li nav Peymanê de tê weşandin. Ev yekemîne. Mirov dikare, wek Mehmed Zîya (ku ewê salan paşiyên wek Zîya Gökâlîp bê naskirin), nav û nivîsên mezinên Dîyarbekîr di nav vî rojnamê da bibîne.

Piranîya nivîsan ji bo behsa bajarê Amedê ye. Nûçeyên cuda li ser behsa civak û milletên din wek Tirkan, Kurdan, Ermenîyan, Suryanîyan, Keldanîyan, ûhw her hejmar heye. Lê aliyê din jî, nivîskarên rojname bi fikir û ramanên Osmanîyatî yê dest pê kirin lê hêdî hêdî ji rêya Osmanîyatîyê derbas bûn li ser rêya Îttîhad û Teraqî (Turanîti- Tirk-perestî). Nav bûyerên Ermenîyan ku ser rûpelan dîrok wek Qetliema Ermenîyan derbas bû, gelek nivîskarên *Peyman* cih digrin.[13] Paşê jî ber dadgehên navnetewî de suçdar (gunehbar) derkevin û dadgeh, wan surgûnê girava (cizîra) Malta dike.[14] Zîya Gökâlîp, qet wan suçan înkâr nekir lê belê bûyerên ku ser Ermenîyan bûn wek qetliam jî qebûl nekir.[15] Ji ber ku Rojname li ser rêya Îttîhad û Teraqî ketibû, ji bo wî jî polîtîqayê nivîsandinê bi rojnameyên din ê Îttîhad û Teraqî paralel diçûn. Girava Girît, kar û barê Artêşa Dewleta Osmanî, Cemiyeta Hilal û Ahmer, Cemiyeta Donanma-i Osmani Î'ane-i Milliye (Cemiyeta Alîkarîya Netewî Stolê Osmanî) di her hejmarekê de henin. Navbera rûpelan de, gelek nivîsên mûhimên din jî hene. Wek nivîsên Mehmed Zîya li ser civak û jîyanên Kurdan hatine nivîsandin ku van nivîsan giştîk, 14 sal şunda wek pîrtukek derkeve.[16] Rojnameya *Peyman*, her daîm di bin qontrola (bandora) malbata Pîrîncîzade û Mirîkatîbizâde de bûn.

C. Âmid-i Sevda (1909)

Hejmara yekemînê rojnameyê nivîse ku “Âmid-î Sevda rojnameyekê zanistî, fen-nî, ictimai (civakî) û edebî (hunerî) ye. 7 Şubat 1324 (20 Sebata 1909), Hejmar: 1, Her panzdeh roj care kî çap dibe, Dîyarbekîr - El Cezîre / Mesopotamîe, Çapxane yê Âmidî, Xwedîyê îmtiyazî: Şükri Âmidî”.[17] Hejmaran ku hatine dîtin şeş (6) e lê her hejmar 16 rûpel derketîye û ji bo vî sedemê jî wek kovar (mecmua) tê naskirin. Li ser rûpelê yekemîn navê metba'a heye. Lê cihê (bajar) çapkirin nehatîye nivîsandin. Kovara **Âmid-i Sevda li Stembolê hatîye çapkirin û belavbuna wî jî li vê çê bûye. Navê kovar navê Dîyarbekîre û babetên giştîk ku eleqedar bûye têkiliyên wan bi bajarê Amedê heye. Zimanê kovar hemû Tirkîye.**

Nivîsên giştik bi navîş (îmze) derketine. Piranîyên wan ji destê Âli Emiri Âmidî derketine. Navên nivîskarên din Rîfatê Semsûr (Adîyeman), Silêman Nazîfê Âmidî, Şukrî Âmidî, Reşîd Âkîf Paşa, Mahmud Kemal, Halîl Edîb, ûhw. Babetên ku nav kovarê cîh girtine piranîya wan ser dîrok û wêje (edebîyat) nin. Alîyê dîrok nivîsandin giştik bi destê Âli Emiri Âmidî hatiye nivîsandin û piranîyan wan ji bo dîroka bajarê Amedê ye û her nivîs gelek dirêje. Bin her nivîsê Âli Emiri Âmidî Efendî jêrenotan jî nivîsiye û her waha ji bo dîroka Amedê biblîyografyê zanistî hatiye çêkirin.[18]

Nivîsên din li dora wêje disekinin. Helbest, menzûme, gazel an jî nivîsên normalin. Nivîskarên ku navêvan nav *Âmid-î Sevda* derbas dibin wuha ne (wek nav kovarê hatiye nivîsandin):

Âlî Emiri Âmidî (hejmar 1, 2, 3, 4, 5, 6), Rîfet ê Adîyemanî / Adîyamanlı Rîfat (hejmar 1), Süleyman Nazîf Âmidî (hejmar 2), Debr-i Balaya mensub Mehmed Besbim (hejmar 2, 3), Beyazîd Cam'î şerîfî meczîlerinden Bergamalî Cevdet (hejmar 2, 3), Talîb Âmidîzade İbrahim Ethem (hejmar 2, 3), Ji Memosteyên Rûştîyeya Leşkerî /Rûştîye askeriyesi muallimlerinden Â. İhya'aldin (hejmar 3), Nahîd (hejmar 2), Şukrî Âmidî (hejmar 2),[19] Bende-i hade Süleyman Han bi reya? (hejmar 3), Reşîd Âkîf Paşa (hejmar 3), Mahmud Kemal (hejmar 3), Halîl Edîb (hejmar3), Mu'allim Cudi (an jî Cevdî - hejmar 3), Hüsni (hejmar 3), Zihni Âmidî (hejmar 3, 4), Fa'îk Reşad (hejmar 3, 4), Talatê Uskudarî / Üsküdarlı Tal'at (hejmar 3), Yenîşehir F... Hüseyin Haşîm (hejmar 3), İhya-i Hani (hejmar 3, 4), Ahmed Tevhîd (hejmar 4), Taşlıcalî İhya Bey (hejmar 4), Cevdet (hejmar 4),[20] Nazîm (hejmar 4), Midhat Cemal (hejmar 4), Haki (hejmar 4).

D. Âmid (1909)

Rojname Âmid (Âmid) wek rojnameya Şukrî Âmidî[21] roja 21 Nîsanê 1909 an li bajarê Stembolê çap bûye.[22] Wek nasnameyê rojname "Âmid, 8 Nîsan 1325: 22 Nîsan 1909, hejmar 1 Çarşem, Berpirsiyar: Mahmud Nedîm, Cîhê Îdarexanê: Çapxane ya Âmidî ye ku ew nêzîka Daîre ya Dîvan-î Ümumî û kûça Mektebê Sultan hejmar 13ê ye. Rojnameyê Osmanîyê ye û her roj bi şev çap dibe "hatîye nivîsandin. Heta îro bes hejmara yekemîn hatîya dîtin û bi zîmanê Tirkîye.

Piranîya nivîsên nûçene û bê navîş (îmze) hatine nivîsandin. Sernivîsan wan wiha ye: "Karê me - Mesleğimiz", " - Pêwîstîya Yekîti - Vücub-i İttîhad", "Hêviyên Zelal - Şaiet-i Mahîce", "Artêşa Azadî - Hürriyet Ordusu", "Hevpeyvîn - Mülakat", "Nûçeyên Dawî - Son Haberler", "Cîhê Bûyera. Perçebûna Baqnot - Makes-i Şû'un. Parçalanmış Banknotlar", "Rojname çi dibêjin - Gazeteler Ne Diyor?", "Bûyera Telgrafê - Telgraf Havadisî", "Bûyerên Biçûk - Küçük Havadisler".

Di li nivîsa yekemîn de sernivîskar dibêje ku: "Îro û şûnda nav zanistîya çape-menîya (matbûatê) Âmid jî cîh digre - belvî qewareya (hecm) wî biçûke- lê girêdanîya wî bi milletê, wetenê û dewletê mezine û ewê her daim bûyer û hewadîsên bi rastî bide û kêmasiyên karê xwe roj bi roj telafî bike".[23] Li rûpela 3 emîn daxuyanîyekî Navenda Dersadetê (Stembol) Qomîteya İttîhad û Teraqî ye û Qomîte di nav nivîsa xwe de behsa kovarekê din dide (lê navê wî kovarê nade) û ji ber ku ew heqaretî milletê Rûmî dikin (7

Nîsan 1325). Qomîte jî wan şermezar dike û piştgirtîya milletê Rûmî dike.

Rojname çar rûpelin û praniya wan jî nûçenin. Ji bilî (qendî) nûçeyan, rojname giştik ji bo Bûyerên 31 Adarê 1325rumî - 13 Nisan 1909 miladî hatiye nivîsandin. Cihê wan bûyeran nav dîroka Osmanîyan û her waha dîroka Kurdan jî gelek pêwiste ku Dadgeha Dîvana Orfî wek amadekarên wan bûyeran General Şerîf Paşâ yê Silêmanî û Mevlanzâde Rifat ê Silêmanî jî qebûl kiriye û ser Şerîf Paşâ qerara îdam û ser Mevlanzâde jî 10 sal heps kirin girtiye.[24] Her waha Bedûzeman Seîdê Kurdî jî, ji bo van Bûyeran derket ber Dadgeha Dîvana Orfî yê Osmanî. Lê belê belvî heta îro ser wan bûyeran 103 sal derbas bûne û em îro jî amadekar û bespirsîyarên wan yên esasî nizanin.

Ji bilî nav û bespirsîyarê, têkîliya rojname ya Âmid bi Dîyarbekîr nîne. Lê belê gelek eşqere (xûya) ye ku rojname ji ber bûyerên 31 Adarê dixwaze ku cîhekî siyasetî bigre û ji bo vî armancê navbera 5 emîn û 6 emînê kovara Âmid-i Sevda derketiye. Em bawer dikin ku hejmara duyemîna Âmid nîne û ji bo vî jî heta anha nehatiye dîtîn. Li navbera nûçeyan ji bo Bûyerên Edene (Adana) 1909 jî nivîs hene. Nav vî nûçeyê, bajarên din ku dora Edene nin, behsa wan tên kirin. Nav wan de behsa Helebê pêwiste û dibêjin ku: “Rojname û Ajansên ku em wan baş dizanin, nûçeyên nerastî belav dikin û dibêjin ku, gundên Tirkan ku Navbera Heleb û Îskenderunê ne serhildane û êrişan ser Ermeniyên Mereşê dikin. Gelek Ermenî hatine kuştin û birîndarên wan jî pirr in.” Em wek lêkolîner û dîrokvana baş zanin ku piştê wan Bûyerên Edana 1909 êrişan çêbune. Bu kurtayetî rojnameya Âmid, li rojên ku dihatiyên (muhalîf) Qomîteyê Îttîhad û Teraqî deshilat (îqtîdar) bûbûn, piştgirtîya Arteşa Bizar (Hareket) kir û resmê siyasetî Stembolê jî nav wî da.

E. Dicle (1911-1915)

Rojnameya *Dicle*, bi xwe Rojnameya Dûyemîna Taybetî / Husûsî ye û pêştê salek û niv (11.07.1909) ku îzna çapkirinê hebû, di roja 13 Adarê 1911 (28 Sebata 1326) an de weşan bûye.[25] Hejmarên navbera 1-90 bi navê *Dicle*, rojê Dûşemî û hejmarên navbera 91-142 bi navê *Li Dîyarbekîrê Dicle (Diyarbakir'de Dicle)*, rojê Pêncşemî derketiye. Xwedî û berpirsîyarê rojnameyê Heqî yê Attarzade (Attarzade Hakkî) bû û çapxaneya rojnameyê jî berê Çapxane ya Îttîhada Dîyarbekîr, dawîyê jî Çapxane ya Dicle bû. Rojnameya *Dicle* di navbera dîroka (tarîxên) 13 Adarê 1911 û 11 Kanûna Paşîn 1915 de hatiye weşandin. Rojnameya *Dicle yê Nû (Yeni Dicle)* ku sala 1925 hatîbû weşandin, têkîliya wî bi *Dicle* an jî *Li Dîyarbekîrê Dicle* nîne. Berê çapkirina *Dicle*, nav Peymanê danezanek derdikeve û dibe ku “rojnameyekê bi navê *Dicle* bi zimanên Tirkî û Kurdî derdikeve”.[26] Rojnameyên ku me dîtine fotoqopî bûn û ne zelal bûn. Ji bo vî sedemê em sedê bi sedê ne misogerin (qethîbûn) ser zimanê rojnameyê.[27] Lê belê hejmarên *Dicle* ku me dîtîn zimanê wan bi Tirkî ye.

Dicle, paşiyê *Peyman*, wek rojnameyê taybetî dîyemîn bû û bo vî awayê rewşenbîr, nivîskâr, helbestwanên bajarê Dîyarbekîr her dû rojnameyên (*Dicle*, *Peyman* û *Diyarbakir*) jî nivîsandin. Wek mînak em dikarin navên Ehmed Cemîlê Mîrîkatîbîzade (endamê Cemîyeta *Kurd Teavûn û Teraqî* û nivîskârê *Rojnameya Kurd Teavûn û Teraqî*, *Peyman*) Silêman Nazîf (nivîskârê *Diyarbakir* û nivîsakî wî li *Rojnameya Kurd Teavûn û Teraqî* derketî bû. 10 sal şûnda ewê endamê *Cemîyeta Bilind kirina Kurdistan - Kurdistan*

Tealî Cemîyeti- bibe[28]), A. Bakî (Peyman), Agop Papazyan (Ew bi xwe Ermenî bû û nivîskarê Dîyarbekîr bû) bidin.

Rojnameyên Dîcle û *Li Dîyarbekîrê Dîcle* wek fikrê sîyasî ser rêya Osmanîyatî bûn. Ciwaziya mezin navbera *Peyman* û *Dîcle* wisa bû ku *Peyman* li ser qewmîyetê (Tirkperestî) diçe lê *Dîcle* li ser Osmanîti bû. Bêguman, sebebê wî ji sedema nivîskaran bû, li aliyê din jî *Dîcle* qet bin destê malbatek nema. Ehmed Cemîl berê sernivîskarê *Rojnameya Kurd Teavûn û Teraqî* bû û 3-4 nivîsa wî derketiye. Belê berpirsiyarê *Peymanê* jî kiriyê lê yek nivîsa wî jî derneketiye û *Peyman* rojnameyê malbata wî bû. Silêman Nazîf demekê endamê Qomîteya Îttihad û Teraqî bû lê pêştê Şerê Yekemînê Cihanê endamê *Cemîyeta Bilindkirina Kurdistan* bû.

Navbera 4 salan ku ji bo Dewleta Osmanîyan gelek pêwîst bûn, rojnameya *Dîcle* nav bajarêkî girîng çap bûbu û babetan rojnameyê jî gelek cûda bûne. Ji cejna û şahiyên Meşrutîyetê Dûyemîn li civakên Eşîrên Kurdên Herême, ji helbest û çîrokên bi sernavê “Edebi” li cejna Mektebê Keldanî her tişt nav rojname cîhên xwe girtine. Car car dewletên Hirîstîyan bin sernivîsê “kafirên” hatine naskirin, carna jî name û pêşniyarên xelkê bin sernivîsê “Havadis-i Mahaliye” cîh girtine.

F. Küçük Mecmua (Kovara Biçûk) (1922)

Ser nasnameya wî dinivîse ku “*Kovara Biçûk*, kovarekî netewî, wêjeyî, sîyasî û aborî ye ku heftêkî carek çap dibe. 5 Heziran 1338, Dûşem, hejmar.1, Xwedî û berpirsiyar: Zîya Gok Alp, Cihê îdarexane: Kovara Biçûk - Cem Telgrafxaneya Çapxana Wilayetê ku ew jî di Daîre ya Hukûmeta Dîyarbekîrê de ye”[29] Roja 5 Hezîranê sala 1922 de nav bajarê Dîyarbekîrê çap bûye. Her hejmar 20 rûpel derketiye û hejmarên axir 33 ne ku ew jî 5 Adar 1923 (5 Mart 1339) e. Ji bilî sernivîskarê kovarê (Zîya Gok Alp), nivîskarên din evene nin: Elî Nuzhet (Ali Nüzhet - zavayê Zîya Gok Alp bû), Îhsan Hemîd (Îhsan Hamid), Çelîk, Îskender Paşazade Mustafa Îskender, Saîd Nazîf,[30] Recep Ferdî, Hemîd Zulfu, Osman Recai, Fethîyê Xerpûtî / Harputlu Fethî. Reşad Hayreddîn, Hekîmê (bijîşk) Naxwaşxaneya Dîyarbekîr İbrahim Xelîl (Diyarbakir Hastahanesi doktoru İbrahim Halil), Mistefa Şewqî (Mustafa Şevki), Yahya Saîm, Edîp Feyzî, Halîs, Cahîde Vehbî, Alî Canîp û Nezihe Gafur.

Babetên kovarê pîraniya xwe ser wêjeye. Lê car caran meqleyên dirokê jî hatine nivîsandin. Wek fikir û raman, lêkolîner dikare bêje ku Zîya Gokalp di navbera wan rûpelan de ne li ser rêya Osmanîyatî ye. Tirkperestîya *Kovara Biçûk* gelek eşqereye û naxwaze jî veşêre. Ev kovar, zivirandina Zîya Gokalp ji Malta hatîye çapkirin û ji bo wî jî pûtepêdan (îtîna) ser rêya Tirkperestîyê maye. Berê wek endamê bilinda Qomîteya Îttihad û Teraqî, piştgirtîya wî ser Tevgera Anadolu (bin serokatîya Mistefa Kemal) di her hejmarê de tê xuyakirin û ser Mistefa Kemal helbestek jî nivîsiye.

Li gora bîr û bawerîya sernivîskarê; nivîs, helbest an jî çîrok hatine veşandin. Car cara derd û problemên bajarê jî nav kovarê tên dîtîn. Wek mînakêkî wekirîna Komalên herêmî an jî alîkarîyên hevbarîyên ser Komelekê [Diyarbakir Daru'l- Eytam-Yetimler Yurdu] ji bo zarokên bêxwedî hatine nivîsandin. Navbera nivîsan meqleyek ji bo lê-

kolîna dîroka Dîyarbekîr gelek pêwîste. Ev meqeले panzdeh (15) hejmar dewam kirîye û dîroka Dîyarbekîr ronahî dike. Ser holê dirdixe ku ser kevale kê arkeolojîk (tablet) dibêje di dewra Asûrîyan nav hudûdên Wilayetê Dîyarbekîr bajarek din hebû û navê wî jî Kumuk bû. Li gora meqeले; Bajarê Kumuk, salê Berî Zayîne 810-608 hebû û hudûdên wî jî navbera çemên Batman û Savur-Mereş û Derik bû.[31]

G. Yeni Dicle (Dicle Ya Nû) (1925)

Rojnameyekê Dîyarbekîr e. Lê hemî hejmarên wî ne hatine dîtîn. Ser hejmarê ku me dîtine wûha dinivîse: “*Dicle ya Nû*, rojnameyekê sîyasî yê Tirke û her hefte roja pêncşemî tê weşandin. 5 Adar 1341, hejmar: 17, Xwedî û berpîrsîyar: Âli Rîza, navnîşan: Îdarexaneyê Dicle ya Nû, Çapxana Wilayeta Dîyarbekîrê de ye.”[32]

Li gora Tutengîl, ev rojname ji berê cara pêşîn bindestê Mehmed Nuri[33] sêzdeh (13) hejmar derketine û dawîyê bi destê Âli Rîza hatîye weşandin. Tutengîl dinivîse ku ew bi xwe hejmarana 21^{an} (4 Hezîran 1341 - 4 Hezîran 1925) û 36^{an} (9 Temmuz 1341 - 9 Tirmeh 1925) dîtîye.[34] Lê belê navbera dû hejmaran 15 hejmar hene. Heger nivîsandîna Tutengîl ne xeletî be hêngê rojname ne her hefte lê belê her roj (an jî her her hefte 2-3 car) çap bûye. Hejmara ku me dîtine 17^e mîne û tarîxa wî jî 5 Adar 1925 (5 Mart 1341 - 9 Şaban 1343)e. Hasilê em dikarin bibêjin ku; Rojnameya Dicle ya Nû bi vederî / periyodik çap nebûye. Hejmara 17^{mîn}: 5 Adar 1925, hejmara 21^{mîn}: 4 Hezîran 1925 û hejmara 36^{mîn}: 9 Tirmeh 1925 çap bûne û di navbera wan de bernamekî / proqramekî çapemenîya sîstematîk xûya nabe. Lê belê sedema wan ji bel ku guherbûna sernivîskaran an jî bûyerên cîvakî-aborî-sîyasî bûn. Sedema wan di navbera rûpelên rojnameyê de xûya nabin.

Nivîsên rojnameyê bi van sernivîsan çapbûne: “Tirk, Kurd û Metirsî/Talûka Hevparî - Türkler, Kürtler ve Müşterek Tehlike”, “Pêçek-Kundak”, “Qanûn-Kanun (Hiyanet-i Vataniye Kanunu'nun birinci maddesinin tedili hakkındaki 15 Nisan sene 339 tarihli kanuna zeyil)”, “Yên ku di Destên wan Neftik Henin Baldar bin - Yedlerinde Kibrit Bulunanların Nazar-ı Dikkatine”, “İrade/Ji Gerînendegehan Rêya Trêne ya Dîyarbekîr-Erxenî - İrade/Diyarbakir-Ergani Şimendiferi Müdüriyeti'nden”, “Bi İbretle Bixwînin - İbretle Okuyunuz”, [İlan:] “Xwarinxwane ya İzmir. Xwedî yê Xwarinxwane ya İzmir Mehemed Sebrî - İzmir Lokantası. İzmir Lokantası sahibi Mehmed Sabri.” Di nav rojname tenê nivîsek bi îmze hatîye nivîsandin û ev jî B. T.: “Tirk, Kurd û Metirsî/Talûke ya Hevparî - Türkler, Kürtler ve Müşterek Tehlike” ye.

Me berê jî gotî bû ku ev hejmar roja 5 Adar 1925 li bajarê Dîyarbekîr derketîye. Di roja weşandîna rojnaman yê bajarê Dîyarbekîr ji hêzên Şêx Seîd hatibû dorpêçandin û dorpêçandîna bajarê rojên 6-7-8 Adarê dewam dike. Li wextê ku di hudîr û derwaye bajar de tevkûştin, tevxistin û tevketînen mezin despêdigrin, rojnameya *Dicle ya Nû* sernivîsandîna xwe dibêje ku:

“Dîroka Kurd, milletekî baş nasdike ku xwîn û bîrdozî/îdeal ya Kurdan beranberî vî milletê ye. Ev millet, milletê Tirkanin. Ev hevaltî û naskirin ne tiştêkî tesadûfî ye. Ev jî bo menfaatên her dû milletê ye. Ji bo van sedema ne ku Tirk û Kurd, li hemberê her

êrişên dijminan ku di her dewrên dîrokê de dest bi hev girtine, bi hevra fehm kirine, bi piştgirî parastin kirine û bi hevra xwîna xwe rijandine.”

“Kurd, her daîm ji bo Tirkan biraderekî biçûk bûye” û “Şoreşa Mezin li hemberê Tirk û Kurdan ferq ne girtiye û her dû wek hev dîtîye”[35] dibêje. Menaya Şoreşa Mezin, damezrandina Komara Tirkî yê ye.

Nivîskar berdewam dike: “Kurd, milletekî xebatkar, jîr û dadperwere/edaletperwere. Kurd, ne milletekê nedilsozî e ku milletê Tirk (wek hedîyeka mezin ji Xwedê Teala daye wan) fedakarîya wan jibîr bike”

“Kurd, ew namerdîya Şêx Seîd fehm kir”, “hemberî vî sekini” û “Tirkan nîşankir ku Kurd jî gelek fedakarîyê ji bo Tirkan dikin. Rû yê heqiqî, rûhê heqiqî ya Kurdan wûsa ye” Hewldana nivîskar ewe ku dixwaze gelê Kurdê Dîyarbekîrê li hemberê Tevgera Şêx Seîd bisekinîne û alîkariya wî nekin.

“Ev meriv (Şêx Seîd) ji şeytanê jî namerde û maske ku ser rûya xwe danîye lê belê sexte ye. (Ev êrişên ku ber deriyên Dîyarbekîr dibin) cixilandin û halan tê danên dewletên Xristîyanên”, Lê belê “Pêwiste ku hemî biraderên Tirk û Kurdan bila cem hev bîn û bi emrê û nîşanê hukumetê hereket bikin. Ji ber ku metirsê ne tenê ol û malê milletên wenda bibin lê milletên giştî bi hevra jî hukumet li destê xiristîyanan têkewin.”

Li nivîsê “Pêçek-Kundak” dibêje ku: “Dîtina wan hemî bûyeran bi destê şehsê Şêx Seîd xeletîye. Heger meriv li binê wan bûyeran binere, dibîne ku hemî piştî wan bûyerên destê împaratorekî bi xwîn, dîrokê împaratorîyakî bi xwîn hatîye nivîsandin heye.”[36]

H. Yeni Hilal (Heyva Nû) (1924-1925)

Kovara Heyva Nû bi sernivîsandina “Heyva Nû, kovarekî wêjeyî, zanistî û felsefîye û her panzdeh rojan çapdibe, Xwedî û berpirsiyar: Êlî Nuzhet, Çapxaneya Wilayeta Dîyarbekîr”[37] hejmara xwe ya yekemîn li sala 1924 çap kirîye. Kovar bi destê zavayê Zîya Gok Alp derket û Êlî Nuzhet lêkolînê xwe yê giştî li ser Zîya Gokalp çêkir. Nav arşivên Tirkîye 14 hejmarên kovar hatîye dîtin û hemî hejmar li Pirtukxaneya Netewî ya Enqere ne. Mêjuya hejmara 14e mîn 26 Adar 1925 (26 Mart 1342) e.

Kovara Heyva Nû jîyana xwe bi nivîsên wiha despê dike: “Hinek Peyv: Belê em, peyvên wek wan pozbilindan ku dibêjin emê bi vê kovarê ser jîyana xorta ronahîyê binin, nebêjin”. Nav bajarê Dîyarbekîr, dawîya sazûna Komara Tirkîye wek kovar, Heyva Nû yekemîne û tenê vê sedemê pêwistîya vî jî cuda ye. Şekl, naverok an jî wek kovar ser rêya Kovara Biçûk dişopîne û her waha eşqere dike ku Êlî Nuzhet xwendekarê Zîya Gokalp bû. Ji bilî sernivîskarê kovara Heyva Nû, nivîskarên din ewene ne: Behzat Tewfîq (Behzat Tewfik),[38] Sûha, Mufetîşî Kar û Barê Avakirinê Osman Nurî (Nafia Mufetîşî Osman Nuri), Osman Fahrî (Osman Fahri), Demîr (Demir), Omer Adîl (Ömer Adil), Nejat, Sabahaddîn Cewdet (Sabahattin Cevdet), Bazirgan Âli Rîza (Tüccardan Ali Rıza),[39] Bijîşk Mazhar (Doktor Mazhar), Serkarê yê Cinayeta Giştî yê Dîyarbekîr Tehsîn (Diyarbekir Cinayet Müdde’i-i Umumisi Tahsin), Hemîd Zulfî (Hamit Zülfü), Bijîşk Fuad İbrahim (Doktor Fuad İbrahim), Tewfîqzadeyê Sidiq (Tevfik Efendizade Sıddık), Reîsê

Komela Pîrtukxaneyâ Xwendewanên Dibistana Memostayên Mêra Husên Besîm (Erkek Muallim Mektebi Talebe Kütüphanesi Heyet-i Reisi Hüseyin Besim), Ji kovara Servetê Fûnun: Samî Paşazade (Servet-i Fûnun: Sami Paşazade), Yaqûp Qedri (Yakup Kadri) [Karaosmanoğlu].

Wek kovara Dîyarbekîr, derd û pîrsgirikên gelên Dîyarbekîr (ji bilî tendurîstî ku gelek nivîskarê kovar bijust bûn) nenivîsiye û ji bo vê sedemê jî em dikarin bêjin ku pişt-girtîya gel di nav rûpelên Kovarê de nayên dîtin. Lê di nav rûpelan de gelek nûçe hene wek alîkarîyên ku ji bo pîrtukxaneyan dibin an jî nûçeyên ku têkîliyên wan bi dibistanan Keç û Mêran henin. Kovar, li ser rêya Tirkperestîye de ye û ne jî ddiviya veşartinê vê ramana xwe nake. “Li dora welatê Tirkan tenê yek hêz heye ku ev jî Ramana Giştî ya Tirke. Li ser van axan tenê yek maf, yek mafê gelan, yek huquqê hevbeş, yek mafê piraniya feyde heye ku wate û mefhûma Dewleta Tirk îro ser van hatîye damezrandin.”[40]

Pirani dîxwaze ji dûrê siyasetê bimîne. Lê belê pişt-girtîya Tirkperestîye dixwe dinav wêje, roman, çîrok û helbestan de û diweşîne. Ew rawest bi serê xwe tevgerê siyasetê.

“Binerên jîyana li ser Zîya Gokalp! Wî li siyaseta netewî bi fikrê Turanperestîye destpêkir û dawîya jî Tirkperestîye bîryara xwe danî. Dema ku dest bi siyasetê kir zimanê wî, Tirkîyek bêteşe bû. Dûrê jî zimanê Stenbolê jî tetmîn ne bû. Her dem mêjiyê wî qewimandîya ziman bû.”

Hejmara 14mînê Kovara Heyva Nû li ser Tevgera Şêx Seîde. Mêjuya 26 Adarê 1925e û sernivîsa kovarê ji bo Tabûra Bizavdar (Hareket Taburu)e ku ev Tabur bi hêzên Şêx Seîdên re şer kiribû. Navê Şêx Seîd tuderekî derbasnabe û navê wî nayê xuyakirin. Lê her daîm ji bo wî nivîsan hatine nivîsandin.

Nivîskar dibê “Kurdan bi giştî nav Şerê Azadbûnê de [cem Tirkan] cih girtin û paşê jî bi nankorî hember Tirkbûnê sekinîne(rê li ber Tirkbûne bîrîne)”

“Ma kî zanibû ku rojekî di bin âla serserîyekî de xeber bê li ser vî milletê. Ez bawer dikim ku di nav cihanê de, milletekê din wisa ne hatîye dijî. Lê wan (Kurdan) çêkirin. Bi navê olê(dîn) xeber û kufr, bi navê mêranî jî balekî û ehmeqî çêkirin.”

Di hejmarê dawîyê de listeya memostayan heye kû alîkarîya Tabûra Serfirazî çêkirinê ku cixere diyarî wan kirine.

* Ev meqale, li Qonferansê yekemînê “Nav Dîrokê Kurd û Kurdistan” bi serlevhayê “Rojnamegerîya Dîyarbekîrê di Serdema Dewleta Osmanî de (1869-1925)” hatîye pêşkeş kirin. Li zêdetir binêrin: “16-18 / 04 / 2013.1st International Academic Conference on Kurds and Kurdistan in History. Kurds and Kurdistan in Ottoman Period. University of Salahaddin-Erbil and University of Mardin Artuklu-Turkey. Erbil-Kurdistan/Iraq.”

Jêrenot

[1] *Diyarbekir*, 22 Temmuz 1285, hejmar 1, rûpel 1. “İşbu gazete haftada bir çıkar.

Bir seneliği 70 ve altı aylığı 40 guruş ve bir nüshası 60 paradır. Dahil-i vilayetten ma'ada mahaller için bu fiyata posta ücreti zam olunur, 22 Temmuz 1285 / 24 Rebiülahir 1286, Salı, birinci sene, numero 1." Lê belê rojnameyê *Diyarbakîr* ji gelek lêkolîner wek *Diyar-i Bekîr* (*Diyar-ı Bekir*) **jî hatîye xwendin.**

- [2] Talip Atalay, "Yerel Bir Tarihi Kaynak Olarak Diyarbakir Vilayet Gazetesi ve Ermeniler", A. Ü. İ. F. D. (Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi), no. 47, 2006, sayı 1, s. 143-158 [Talip Atalay, "Rojnameya Parêzgarîya Diyarbakîr wek Cihderke Dîrokî Mehalî û Ermenîyan", K. B. İ. Z. E. (*Kovara Beşa Îlahiyatê Zanîngeha Enqere*), no. 47 sal 2006, hejmar 1, rupel 143-158]
- [3] *Diyarbakir Salnâmeleri*, 1286rumî-1323hîcrî (1869-1905 mîladî), (amedakar: Ahmet Zeki İzgöer), Weşanên Şaredarîya Amed (Diyarbakir), Stembol 1999, c. I, r. 104.
- [4] Zarokên sêwî, bêkes an jî derwa dijîn, bi destê Wilayetê tédixin nav Sêwîxaneyekî. Sêwîxane nav Xanê Hesenpaşa bû û sala 1869 an hatîbû ava kirin.
- [5] Amedakarê mezin ya Rojnameya Diyarbakîr bavê Silêman Nazîf, Saîd Paşa bû. Dawîyê bavê Mehmed Zîya (Gokalp), Mehmed Tevfîk Efendî cih wî digre û paşîyê wî jî Silêman Nazîf tê. Zêdetir binerîn: Talip Atalay, r.147 û Mercan, Mehmed. *Rojnamegerîya nav Anadolî û Çapemenîya Diyarbakîr*, Weşanên Komela Rojnamegerên Başûrê Rojhilat:1, Diyarbakîr 1988, r. 35-36 (Mercan, Mehmet. *Anadolu'da Gazetecilik ve Diyarbakır Basımı, Güneydoğu Gazeteciler Cemiyeti Yayınları: 1, Diyarbakır 1988, s. 35-36*)
- [6] Ji bo rojnameya Diyarbakîr zêdetir binêrin: Tütengil, Cavit Orhan. *Diyarbakir Basımı ve Bölge Gazeteciliğimiz*, İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Gazetecilik Enstitüsü Yayını, no.5, İstanbul 1966, s. 9-10 (Tütengil, Cavit Orhan. Çapemenîya Diyarbakîr û Rojnamegerîya Herême me, Weşanê Enstitûya Rojnamegîyê Beşa İqtîsatê Zanîngeha Stenbol, hejmar 5, Stenbol 1966, r. 9-10). Mercan, Mehmed. *Rojnamegerîya nav Anadolî û Çapemenîya Diyarbakîr*, r. 41-42.
- [7] Ji bo destûrnameya rojname jî Dewleta Osmanî binerîn: BOA. DH.MKT. 2827-44. "12 Cemâziyelevvel 1327 / 1 Haziran 1909, Diyarbakır'da Peyman ismiyle bir gazete çıkarmak isteyen Mirikâtibizâde Şükrü Efendi'ye ruhsat verildiği."
- [8] *Peyman*, 15 Heziran 1325, hejmar 1, rupel 1. "Peyman, Her Pazar ertesi günleri neşr olunur müstakil ül efkar Osmanlı gazetesidir. No: 1, 15 Haziran sene 1325 Pazar ertesi / 10 Cemâziyelâhir sene 1327 Birinci sene, Sahib-i imtiyaz ve müdür-i me'sul: Mirikâtibizâde Şükrü, Muharriri: Â. Baki, [Satış yeri:] Kitabçılar kapısında Kıra-izade Lütfi Efendi'nin mağazasıdır. Seneliği 25, posta icretiyile beraber 32 guruştur. Nüshası yirmi paradır. Mahall-i tab'i: Diyarbakir vilayeti matbaasıdır"
- [9] Tütengil, Cavit Orhan. *Notên li ser Zîya Gokalp*, Weşanên Varlık, Stembol 1964, r. 12 (Tütengil, Cavit Orhan. *Ziya Gokalp Üstüne Notlar*, Varlık Yayınları, İstanbul 1964, s. 12). Malmîsanij & Mahmûd Lewendî, *Li Kurdîstana Bakur û li*

- [10] Murat Issı, «Peymân- Diyarbekir'in İlk Hususi Gazetesi », *e-Şarqiyat İlmî Araştırmalar Dergisi*, sayı VII, Nisan 2012, s. 91-115. (Murat Issı, "Peyman- Rojnameya Yekemîna Taybetî Dîyarbekîr", *e-Şarqiyat Kovara Lekolînên Zanistî*, hejmar VII, Nisan 2012, r. 91-115. Rohat. Kurd. Çileyê Mezina Zîya Gokalp, Weşanên Fırat, Stembol 1992, r. 124. (Rohat, *Ziya Gokalp'in Büyük Çilesi Kürtler*, Fırat Yayınları, İstanbul 1992, s. 124)
- [11] Ji bo Ahmed Cemîl zêdetir binerin: Beysanoğlu, Şevket. *Diyarbakır'lı Fikir ve Sanat Adamları*, c. II, Işıl Matbaası, İstanbul 1960, s. 194-195. (Beysanoğlu, Şevket. *Mirovên Dîyarbekîr ser Fikir û Hunerî*, c. II, Metba'a Işıl, Stembol 1960, r. 194-195)
- [12] Malmîsanij & Mahmûd Lewendî, r. 50-51
- [13] Li gora raporekî İngîlîzî (destnivîsandinê ye), navên Kurdan ku nav Qetlîyama Ermenîyan û Sûryanîyan cih girtîbun wiha ye: "Nav qezâyê Derik Zulfi & Faizi Begs ku wan endamên Qomîteya İttihad û Teraqî (C.U.P.) ye Dîyarbekîrêne. Nav Wilayetê Dîyarbekîr: Jemil pasha zadah Mustafa Bey- Pirinji. Zadah Faizi bey, Member of Party., Zulfi Bey, M.P. his brother Adil-Kaimaqam of Silvan major. Shevki, asked for by Constantinople but escaped into the mountains. Mufti zadah Sharaf Timojin-Police Inspector Memduh. Servet Ghani Zadah, Amin Bey, Salih ibn Ali Hetto. Direkji Tahir. Hajji Bekir. Hakki, Secretary of the C.U.P., Kior Yusif. Doctor Jevdet. Hajji Sulaiman ibn Qazah. Musulli Muhammed." Ji bo zêdetir binêrin: *AIR 20/721. No. I(a) 2275. General Head Quarters, Mes. Ex. Force. 20 March 1919, rûpel 7. Qezâyê Derik ne Derikê binxetê (Rojava-Sûrî) ye lê ev Dêrika Çiyayê Mazî ya Merdînê ye. Û cihgirtina nav qetlîaman Ermenîyan da Pirinçizade Arif ji zêdetir binerin: BOA. İ.DUİT. 62-18 (02/Rabîulevvel/1335-27/12/1916), BOA. DH.KMS. 43-10 (17/Rabîulevvel/1335-11.01.1917), şereketa wî, *Türk Tütünleri Osmanlı Anonim Şirketi*, ku paşiyê Qetlîama Ermenîyan vekir binerin: BOA. MV.249-27 (21/Rebîulâhir/1336-09/02/1918). Rapore fermandarê İngîlîz ji bo Pirinçizade Feyzî: BOA. MV.214-26 (19/Rebîulâhir/1337-22/01/1919).*
- [14] Nav ser wan bûyerên gelek Kurd bi dizî an jî zilm û tade hemû mal û mulkên Ermenîyan/Suryanîyan an jî milletên olên din girtin û dewlemend bûn. Ji bo zêdetir ji arşîvên Osmanîyen binerin: Murat Issı, «Peymân- Diyarbekir'in İlk Hususi Gazetesi » û Malmîsanij, *Netewiperestîya Kurdan nav Dîyarbekîrê Li Sedsalê Bistemîn*, Vate, Stembol 2010, r. 42 (Malmîsanij, *Yirminci Yüzyılın Başında Diyarbekir'de Kürt Ulusçuluğu*, Vate, İstanbul 2010, s. 42).
- [15] Malmîsanij, *Netewiperestîya Kurdan nav Dîyarbekîrê*, r. 42. (Malmîsanij, *Yirminci Yüzyılın Başında Diyarbekir'de*, s. 42). Belê li gora raporekî İngîlîzî (destnivîsandinê ye), wan Kurdan ku nav Qetlîyama Ermenîyan û Sûryanîyan cih girtîbun di şerê Kemalîstan û İngîlîzan cem Tirkan şer dikirin. Ji ber ku di nav propagandayan Tirkan da ewan bawer kirîbun ku, heger İngîlîz bi ser ketin carê

- din ji ewan sucdar derkevin û bi destê Îngilîzan Ermenîstanek ava bibe. Zêdetir binerin: AIR 20/721. *Raporê G.S.O. I. 23/3/1919, rupel 21.*
- [16] Ziya Gökalp, *Kürt Aşiretleri Hakkında Sosyolojik İncelemeler*, Ankara 1975. (Zîya Gokalp, *Lêkolînên Civakî li ser Eşîran Kurdan*, Enqere 1975).
- [17] *Amid-i Sevda*, no.1, 7 Şubat 1324. Wateya “Sevda” ji navê kovara Âmid-i Sevda, mîna “reş” ji tê wergerkirin. Binerên: Malmîsanij & Mahmûd Lewendî, r. 45
- [18] Ali Emîrî-i Âmidî, “Âmid”, *Âmid-i Sevda*, Matba’a-i Âmidî, 7 Şubat 1324, n. 1, s. 1-6. Ali Emîrî-i Âmidî, “Dorpêçkirina Bajarê Âmid û Bandora Wî”, *Âmid-i Sevda*, Çapxaneyê Âmidî, 7 Şubat 1324, hejmar 1, rûpel. 6 (Ali Emîrî-i Âmidî, “Âmid Şehrînin Sûret-i Feth ve Teshîrî”, *Âmid-i Sevda*, Matba’a-i Âmidî, 7 Şubat 1324, n. 1, s. 6-12).
- [19] Em nizanin ku ev berpirsiyarê *Peyman* ê ye an jî na. Lê belê berpirsiyarê kovara Âmid-i Sevda ye.
- [20] Beyazîd Cam’î şerîfî mecîzlerinden Bergamalı Cevdet e an jî na nikarin tespît bikin.
- [21] Şükri Âmidî (Şukrî Âmidî an jî wekê din tê nivîsandin Mehmed Şukrî Amedî) û Şükri Mirikatîbizade (Mirikatîbizade yê Şukrî) em nizanin wek hewin an jî na. Lê belê, ji bo Şukrî Âmidî zêdetir binêrin: Malmîsanij & Mahmûd Lewendî, r. 46
- [22] Ji bo destûrnameya rojname jî Dewleta Osmanî binerin: BOA. DH.MKT. 1278/35, (11 Receb 1326) û BOA. DH.MKT. 2653/21, (15 Şevval 1326)
- [23] “Mesleğimiz”, Âmid, 8 Nisan 1325 “Bugünden itibaren ilm-i matbu’atta vücud bulun Âmid – gerçi hacmen küçük ise de - millete, vatana ve devlete bağlı bir şekilde muhterem karielerine en maşuk ve şayan-ı itimad şu’un ve vakîeleri mecmu’len bildirecek ve bu mesleğin ciddiyetine ihtimad edecektir.”
- [24] Wan qeraran û pêwîstiya wan ji aliyê dîroka Kurdan zêdetir binêrin: Murat Issı, «Hürriyet Aşığı Bir Osmanlı-Kürt Aydını Mevlanzâde Rif’at Bey», *Toplumsal Tarih*, Nisan 2010, no. 196, s. 72-80. (Murat Issı, “Mevlânzade Rif’at Bey. Rewşenbîrên Kurd-Osmanî wek Aşîqê Azadî”, Kovara *Toplumsal Tarih*, Nisan 2010, hejmar 196, rupel 72-80)
- [25] Ji bo destûrnameya rojname jî Dewleta Osmanî binerin: BOA. DH. MKT. 2843-29 (14.06.1909): “*Attarzade Hakkı Efendi’ye Diyarbekir’de Dicle adıyla bir gazete neşri için ruhsat verildiği ve gerekli muamelelerin yapıldığı (...)*” û ji bo weşanxaneyê rojname ku di çap bibe: BOA. DH.MKT. 2872-84 (11.07.1909): “*Diyarbakir’de Attarzade Hakkı Efendi’ye matbaa kurması için ruhsatname verildiği (...)*”.
- [26] “Dicle gazete ve matbu’ası”, *Peyman*, hejmar 2, r. 4.
- [27] Tutengîl, Cavît Orhan. Çapemeniya Diyarbekîr û Rojnamegeriya Herême me, r. 11.
- [28] AIR 20/721, “Movement to Greater an Independent Kurdish State, March 1919”, Agent’s Report, Mosul 18/3/1919, p. 13
- [29] *Küçük Mecmua*, hejmar 1, 5 Hezîran 1338, r. 1. “*Küçük Mecmua*, haftada bir çıkar milli, edebi, siyasi iktisadi mecmuadır, 5 Heziran 1338, Pazartesi, no. 1, sahib-i imtiyaz ve müdür-ü mes’ul: Ziya Gök Alp, İdarehanesi: Diyarbakir Hü-

- kumet dairesinde Vilayet Matba'ası Telgrafyanı: Diyarbekir Küçük Mecmua”.
- [30] Bawerîya me ewe ku ev Silêman Nazîf'e (29.01.1870 Dîyarbekîr - 04.01.1927 Stenbol). Bi nave bavê xwe (Seîd Paşa) îmze kirîye. Wek endamê Cemîyeta Bîlinkirina Kurdîstan (Kurdistan Teali Cemiyeti) gelek kar kir. Dewra dagirkirina Stenbolê ji Hêzên Evrupayên, ew jî diçe surgûnê wek girtiyê Îngîlîzan di girava Malta. Naskirina wî bi Zîya Gokalp û yên din wî dewra ye. Paşiyê damazrandina Komara Tirkîye, dengê Sileman Nazîf cem Tirkperestîyan derket û heta dilovanîya xwe jî wîsa ma. Ji bo jîyan û xebata wî gelek lêkolîn û pîrtuk hene. Lê belê jîyan û xebata wî nav Komelên Kurdan heta niha ne hatîye lêkolîn kirin.
- [31] Meqaleyê “Kumuk” 15 hejmar berdewam dike. Binerên: Halis, “Kumuk ili” ji hejmara 14mîn (4 Eylûl 1338) heta hejmara 29 (1 Kanunisani 1338). Wegerkirina vî meqaleyê “Kumuk” ji zimanî Osmanî li Tirkî binerên: Şahin Filiz, *Küçük Mecmua-I-II-III*, Yeniden Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Yayınları, İstanbul Eylûl 2009 - Şubat 2010, bergên II-III. Tutengîl navê bajarê wek “Komuk” xwendîye. Binêrin: Tutengîl, Cavît Orhan. Çapemenîya Dîyarbekîr û Rojnamegerîya Herêma me, r. 22.
- [32] *Yeni Dicle*, Her hafta pençşembe günleri neşr olunur siyasi Türk gazetesidir, 5 Mart 1341, numro: 17, sahib-i imtiyaz ve müdür-i me'sul: Âli Rıza, adres: Diyarbekir'de Matbu'at-ı Vilayet'te [Yeni Dicle] idarehanesi.
- [33] Lê belê navbera nivîskarên *Li Dîyarbekîrê Dicle yê jî yek* Mehmed Nurî hebû. Em nizanin ev her dû mirov şahsên aynî ne an jî na.
- [34] Tutengîl, Cavît Orhan. Çapemenîya Dîyarbekîr û Rojnamegerîya Herêma me, r. 12.
- [35] B. T, “Tirk, Kurd û Metirsi/Talûke yê Hevparî - Türkler, Kürtler ve Müşterek Tehlike”, *Dicle ya Nû*, hejmar 1, rûpel. 1-2.
- [36] “Pêçek-Kundak”, *Dicle ya Nû*, hejmar 1, rûpel. 2-3
- [37] *Yeni Hilal*, On beş günde bir çıkan edebi, ilmi, felsefi mecmuadır, numro. 1, Pazar ertesi, 1340, Sahibi imtiyaz ve müdür-ü mes'ul: Âli Nüzhet, Diyarbekir-Matba'a-i Vilayet.
- [38] Bawer dikim ev nivîskar, B.T. yê *Dicle ya Nû* ye.
- [39] Em nizanin ku xwedî û berpîrsîyarê rojnameyê *Dicle ya Nû* Âli Rıza û ev aynî kese an na.
- [40] Behzat Tewfîq, “Komarperwerî şî'arê Tirke”, *Heyva Nû*, hejmar 6, 3 Çirîya Paşîn 1924, rûpel. 1-2 (Behzat Tevfik, “Cumhuriyet Türk'ün Şî'arıdır”, *Yeni Hilal*, no. 6, 3 Teşrinisani 1340, s. 1-2). “Türk ilinde yalnız kutsî tek bir kuvvet vardır. Türk milleti, Türk efkâr-ı umumiyesi... Bu topraklarda yalnız bir hak, bir vatandaşlık hakkı, bir iştirakiyet-i hukuk ve menafi hakkı ibka edilmiştir. İşte bugünkü Türkiye, bugünkü Türk Cumhuriyeti'nin delâlet ettiği mana ve mefhum.” Nivîskar nav vî meqaleyê xwe navê Komarê ne wek Komara Tirkîye lê Komara Tirk dinivise.

III. AVKANİ

A. Arşiv

1. Arşivê Osmanîyê Serokwezaretî (Başbakanlık Osmanlı Arşivi).

- DH.KMS. 43-10.
- DH.MKT. 1278/35.
- DH.MKT. 2653/21.
- DH.MKT. 2827-44.
- DH. MKT. 2843-29
- DH.MKT. 2872-84
- İ..DUİT. 62-18.
- MV.214-26.
- MV.249-27.

2. The National Archives of United Kingdom, London

- AIR 20/721,

B. Weşanên Bêdomî (Sürelî Yayınlar):

1. Âmid,
2. Amid-i Sevda,
3. Dicle,
4. Diyarbekir Vilayet Gazetesi,
5. Diyarbekir'de Dicle,
6. Peymân,
7. Servet-i Fünun,
8. Şark ve Kürdistan.
9. Yeni Dicle,
10. Yeni Hilal

Pirtuk - Meqale

Beysanoğlu, Şevket. *Diyarbakır'lı Fikir ve Sanat Adamları*, cilt II, Işıl Matbaası,

İstanbul 1960 (Beysanoğlu, Şewket. *Mirovên Raman û Hunermendên Dîyarbekîr*, bergê II^{min}, Weşanxaneya Îşil, Stembol 1960).

Diyarbekîr Salnâmeleri h. 1286-1323 (m. 1869-1905), Haz. Ahmet Zeki İzgöer, Diyarbakır Büyükşehir Belediyesi Yayınları, cilt I, İstanbul 1999. [*Salnameyan Dîyarbekîr hicrî 1286-1323 (piştîzayînê 1869-1905)*, Ehmet Zeki İzgoer (amadekar), Weşanên Şaredariya Bajarê Mezin a Diyarbakir, bergê I^{min}, Stembol 1999].

Kürd Teaviün ve Terakkî Gazetesi 1908-1909 (Rojnameya Piştîgirtî û Pêşveçûna Kurd), M. Emîn Bozarslan (amedekar), Weşanxana Deng, Uppsala 1998.

Malmîsanij & Mahmûd Lewendî, *Li Kurdistana Bakur û li Tirkîyê Rojnamegeriya Kurdî (1908-1992)*, Özge, Ankara 1992,

Malmîsanij, *Yirminci Yüzyılın Başında Diyarbakır'de Kürt Ulusçuluğu*, Vate, İstanbul 2010. (Malmîsanij, *Berê Sedşala Bîstan da Netewepertiya Kurdan di nav Diyarbakîr*, Weşanên Vate, Stembol 2010).

Mercan, Mehmet. Anadolu'da Gazetecilik ve Diyarbakır Basını, Güneydoğu Gazeteciler Cemiyeti Yayınları: 1, Diyarbakır 1988. (Mercan, Mehmed. *Rojnamevanî di nav Anadolî û Çapemenîya Dîyarbekîr*, Weşanên Komela Rojnamegerên Başûrê Rojhilat:1, Diyarbakîr 1988).

Murat Issı, «Hürriyet Aşığı Bir Osmanlı-Kürt Aydını Mevlanzâde Rif'at Bey», *Toplumsal Tarih*, Nisan 2010, no. 196, s. 72-80. (Murat Issı, «Mevlânzâde Rif'at Bey. Rewşenbîrên Kurd-Osmanî wek Aşîqê Azadî», Kovara *Toplumsal Tarih*, Nîsan 2010, hejmar 196, rûpel 72-80)

Murat Issı, «Peymân- Diyarbakîr'in İlk Hususi Gazetesi», *e-Şarkîyat İlmi Araştırmalar Dergisi*, no. VII, Nisan 2012. (Murat Issı, «Peyman- Rojnameya Yekemîna Taybetî li Dîyarbekîr», *e-Şarqîyat Kovara Lekolînên Zanistî*, hejmar VII, Nîsan 2012)

Orhan Koloğlu, «Osmanlı'dan Günümüze Türkiye'de Basın», *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, İletişim yayınları, cilt I, İstanbul 1985. (Orhan Koloğlu, «Ji Dewra Osmanî heta Rojên me Çapemenî li nav Tirkîyê», *Ansiklopedîya Tirkîyê ji Tanzîmat heta li Cumhuriyet*, weşanên İletişim, bergê I^{min}, Stembol 1985)

Rohat, *Ziya Gökalp'in Büyük Çilesi Kürtler*, Fırat Yayınları, İstanbul 1992. (Rohat, *Çileyê Mezintirê Ziya Gokalp-Hebûnan Kurd*, weşanên Ferat, Stembol 1992).

Şahin Filiz, *Küçük Mecmua-I-II-III*, Yeniden Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Yayınları, İstanbul 2010. (Şahîn Fîlîz, *Kovara Biçûk-I-II-III*, weşanên Dîsa Piştîgirtîya Dadan Anadolî û Rûmelî, Stembol 2010).

Talip Atalay. «Yerel Bir Tarihi Kaynak Olarak Diyarbakır Vilayet Gazetesi ve Ermeniler», *AÜİFD*, no. 47, Ankara 2006. (Talip Atalay, «Rojnameya Parêzgarîya Diyarbakîr wek Cîhderke Dîrokî Mehalî û Ermenîyan», *Kovara Beşa Îlahîyatê Zanîngeha Enqere*, no. 47 sal 2006, hejmar 1).

Tütengil, Cavit Orhan. *Diyarbakir Basını ve Bölge Gazeteciliğimiz*, İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Gazetecilik Enstitüsü Yayını, no.5, İstanbul 1966. (Tütengil, Cavit Orhan. Çapemenîya Diyarbakîr û Rojnamevanîya Herême me, Weşanê Enstîtûya Rojnamegîyê Beşa Îqtisatê Zaningeha Stenbol, hejmar 5, Stenbol 1966, r. 9-10)

Tütengil, Cavit Orhan. Ziya Gökalp Üstüne Notlar, Varlık Yayınları, İstanbul 1964 (Cavit Orhan. *Notên li ser Ziya Gokalp*, Weşanên Varlık, Stenbol 1964).

Ziya Gökalp, *Kürt Aşiretleri Hakkında Sosyolojik İncelemeler*, Ankara 1975. (Ziya Gokalp, *Lêkolînên Civakî li ser Eşîran Kurdan*, Enqere 1975).